

*Т.В. Ковальчук
(м. Маріуполь)*

**ВЗАЄМОДІЯ СВІТСЬКОЇ ТА ЦЕРКОВНОЇ ВЛАД В
РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.
(за матеріалами українських єпархій РПЦ).**

Церква є насамперед інституцією духовною, діяльність якої спрямована на вирішення „вічних” екзистенційних проблем людського буття. Вони не зникають ні за яких обставин: чи то зміни політичного ладу, чи то розвитку науки. Одночасно вона є і соціальним організмом, що підпорядковується законам держави. Зважаючи на те, що „релігійна ідеологія здатна суттєво змінювати розвиток суспільства, визначати напрямки його еволюції на майбутнє”¹, особливо важливим стає знання її минулого, її багатовікового досвіду побудови духовного і соціального життя.

Реформи в структурі церкви відбуваються рідко. Як правило, вони зумовлені істотними зрушеннями в духовно-ціннісних орієнтаціях громадян, які часто призводять до державних перетворень. Духовне відродження України доби її державної незалежності відкрило нові можливості для розвитку релігійних громад, вдосконалення органів церковного управління. У сучасній Україні відбувається справжній ренесанс, небувалий розвиток релігійно-церковного комплексу, зокрема і православного. Суттєвих змін зазнає устрій конфесій, які розширили сфери свого впливу. Відбувається формування та оновлення національних конфесійних структур. Пошук гармонізації суспільно-церковних відносин йде з використанням досвіду попередніх часів, зокрема, переломних років початку ХХ століття. Тоді в православній церкві робилися експерименти церковної реформації. Спроби впровадити проекти реформ були здійснені пізніше – на Помісному соборі 1917–1918 рр. Завершити роботу довгоочікуваному Собору так і не судилося. Церква в Україні за період існування радянської влади повною мірою відчувала на собі тиск політичної системи, що в різні історичні періоди реалізувався у діапазоні від фізичного нищення релігійних організацій, церковної ієрархії, священників, священнослужителів та активних віруючих, до організації державною владою системної роботи, спрямованої на всебічне обмеження впливу церкви на суспільство та утвердження атеїзму як ідеологічного підґрунтя існуючого режиму. Вважалося, будучи потенційно опозиційною, згідно основ свого світогляду, вона буде захищати старий державний устрій, тому вирішено її знищити у першу чергу². Прикладів можна навести достатньо. Як бачимо, кризи, що періодично охоплюють державний суспільний організм, не оминають Церкву, хоча це не жорстко пов’язані процеси³. Внутрішні міжцерковні конфлікти також можуть тримати у напрузі суспільство, гальмувати процеси національно-духовного відродження та утвердження державності⁴. Сучасний стан православної церкви в Україні можна розглядати і з цих позицій. Потрібне нове осмислення нашої історії, бо інакше Українські Православні Церкви будуть українськими лише за територіальним розташуванням. Без цього неможливо побудувати Єдину Помісну Православну Церкву в Україні⁵. Розкол в українському православ’ї віддзеркалює загальнополітичну ситуацію в Україні, перешкоджає процесу консолідації суспільства, призводить до політизації релігійного середовища, є дестабілізуючим

фактором у державі, яка в цьому випадку не може залишатися на споглядальній позиції. Тому протистояння між православними церквами можна розглядати як проблему загальнонаціонального масштабу, як домінанту не тільки релігійно-церковного, а й взагалі суспільно-політичного життя України.

Проблема стосунків між владою і церковною ієрархією існувала завжди. Відомо, релігійні ідеї роблять велику послугу суспільству. Ще Наполеон Бонапарт стверджував: „Хто в ладу з папою, той тримає в руках совісті сотні мільйонів людей”⁶. Існування ж християнської цивілізації, як рушія гігантського культурного і світового прогресу, за твердженням англійського історика та мислителя XX століття Арнольда Тойнбі, засвідчило величезний вплив церкви на становлення, функціонування та розвиток держав; формування менталітету і світогляду українського народу, розвитку національної культури, піднесення національного. На його думку, тільки християнство здатне ініціювати людський прогрес, всі ж інші релігії і вірування мають статичний характер і не здатні до саморозвитку⁷.

За ознаками переваги, відокремлення, підпорядкування чи єднання церкви та держави історично склалися чотири системи їх співіснування. Сучасні світські та церковні історики підтверджують факт того, що гармонія між ними спостерігалася хіба що в період раннього Середньовіччя. Так, у Візантійській імперії був вперше сформульований та упродовжений в життя стан взаємодії церковної та світської влади. У сакральній термінології – „Симфонія”, як сумісне релігійне служіння Богу та розподіл обов’язків між владою та церквою⁸.

Сучасний російський історик, протоієрей, В. Ципін доводить, що класична візантійська симфонія – ідеальна форма церковно-державних відносин – ні у Візантії, ні в Росії не існувала в абсолютно чистій формі. На практиці вона, звичайно, була порушена і викривлена. З боку державної влади церква не раз виявлялася об’єктом цезаропапістських претензій. Суть їх була в тому, що голова держави, цар, претендував на вирішальне слово у церковних справах. Найбільш відверто ця тенденція виявилася в політиці імператорів-еретиків, особливо в епоху ікоборства⁹.

Початок XX століття став періодом пошуків виходу РПЦ з кризового стану. Тоді у церковній пресі було надруковано серію статей, в яких аналізуються стосунки церкви та держави від перших двох сторіч християнства¹⁰ до життя парафіяльного кліру початку століття. Зокрема зазначалося, що священників поглинула бюрократична система і вони служать не народу, а владі, виконуючи виключно її розпорядження і не виявляючи ініціативи¹¹. Промови, доклади, статті члена III Державної думи Є.П.Ковалевського доводять, що церковне життя РПЦ не вкладалося в рамки візантійської симфонії та прийняло потворну викривлену форму¹². Товариш обер-прокурора, князь Н.Д.Жевахов, називає Святіший Синод – офіційною церквою, до неофіційної він відносить монастирі, ченців, старців, іноків. В умовах кризи офіційної церкви віруючі все частіше зверталися до неофіційної, яка уособлювала „церковну правду”¹³.

За визначенням І.Власовського, православна віра для російського абсолютизму не була цінністю духовною – „найбільшим скарбом для людини і народів”¹⁴. Практична реалізація кризи виявилася у фактах неповаги світської еліти до вищого духовенства під час зустрічей та обідів в Кремлі¹⁵.

Сучасні дослідники взаємовідносин світської і церковної влад РПЦ вказують на те, що церква не стояла ні „над”, ні „поруч” з державою і не функціонувала паралельно з нею¹⁶. Заснування Святого Синоду, а згодом, посади обер-прокурору, фактично перетворило її як в Росії, так і в Україні, на бюрократичний додаток і

помічника у вирішенні державних проблем.

У новий і новітній часи владні структури, як правило, диктували свою волю релігійним конфесіям. Утвердження нових суспільних відносин, відповідних добі капіталістичного розвитку, переводило РПЦ до стану глибокої кризи, спричиненої невідповідністю існуючих організаційних форм провідним світовим тенденціям розвитку, і дедалі наполегливіше спонукало шукати виходу з цієї кризи. Відчутний імпульс реформ дав царський наказ від 17 квітня 1905 р., за яким надавалася свобода віросповідання. Історія покаже, що сподіванням газети „Слово” на дієвість цього маніфесту не судилося справдитися. Указ Синоду не став „запорукою впевненості в тому, що справу реформ не було поховано як деякі інші заходи того часу”¹⁷. Реформи 1905–1906 рр. створювали враження можливості гармонізації відносин держави та церкви, підняття авторитету останньої в очах пастви, але практично, процеси реформування обійшли церкву.

Прагнення світської влади стати над церковною через претензії імператора на патріарший престол та створення обер-прокуратури, нібито з метою „розвантажити Святіший Синод від мирських справ” стало ознаками кризи РПЦ початку ХХ століття.

Невідокремлена від Російської імперії православна церква була сегментом її системи управління, бюрократичних структур і, отже, мала одним із головних завдань забезпечити законослухняність громадян, обслуговувати інші інтереси, які знаходилися далеко поза площиною суто релігійною. Остання не зупинялась перед тим, щоб поступитися деякими інтересами православ'я на користь інших конфесій, якщо цього вимагали ті чи інші міркування зовнішньої та внутрішньої політики або навіть релігійні шукання однієї особи. В основних законах Російської імперії зазначено – „царь есть глава церкви”¹⁸. Члени Святішого Синоду (єпископи) складали присягу такого змісту: „Признаю и клятвою утверждаю, что верховный судья сего Св. Синода есть император Всероссийский, наш государь всемилостивейший”¹⁹.

На початку ХХ століття РПЦ офіційно підпорядковувалася світській владі в особі синодального обер-прокурору, що був „оком і вухом царевим”. Інструкція обер-прокурора є буквально списаною з інструкції генерал-прокурора Сенату. Права останнього були особливо розширені в ХІХ ст., коли з чиновника, що контролює синодальні справи, він став повноважним міністром, відповідальним перед імператором не тільки за дотримання юридичних форм в діяльності Синоду, але й по суті. Відомо, ніякий живий організм не витримає в собі присутності „чужого” начала, тому – бореться з ним, доки не викине його з себе – і тоді він – живий; або він отруїться їм – але тоді він вже мертвий²⁰. Таким чужородним тілом для РПЦ стала посада державного сановника обер-прокурора, яке вона наполегливо намагалася відкинути.

Священнослужіння поступово перетворюється на державну службу. Тісне переплетення громадянських і священницьких обов'язків формувало особливий статус священників – вони були пастирями і чиновниками. Ускладнення цієї ситуації було пов'язане з низьким у порівнянні з Росією рівнем укомплектованості України допоміжним кліром – дияконами і псаломщиками.

Уряд встановлював виплати духовенству. У 1912 р. ця плата становила 100–150, 300 рублів на місяць. Зрозуміло, цього було недостатньо для багатодітної священницької родини. Є.П.Ковалевський доводить: „якби парафіяни серйозно повірили, що священник отримує плату за виконання служб і треб і припинили свої пожертви, останній опинився б у дуже скрутному становищі”²¹. Так, рапорт

благочинного 5-го Округу Липовецького повіту 1910 р. фіксує незадовільне матеріальне становище духовенства через зниження доходності приходів. Брак грошей позначився навіть на можливостях священників та псаломщиків виховувати своїх дітей. Багатьом з них доводилося продавати врожай наступного року або землю з посівами задарма для отримання авансів, необхідних на навчання дітей²².

Імперська влада перетворила духовенство на підлеглу собі верству. Проте належно матеріально забезпечити її вона не змогла. Економічна політика уряду щодо православної церкви не відзначалася послідовністю. З одного боку, проводилися заходи по поліпшенню забезпечення духовенства, з іншого ж – впроваджувався новий перелік податків, а тягар утримання кліру перекладався на віруючих.

В результаті нехтування матеріальними інтересами духовенства в православному середовищі створювалася напруга. Священники, зосереджуючись на економічних проблемах, часто ігнорували своїми безпосередніми обов'язками. Це зумовило поступове розчарування населення в церковній інституції. Про скорочення впливу православного кліру на віруючих та необхідність реформ духовної школи свідчать факти втечі потенційних пастирів у світське лоно. У духовному відомстві залишалася чверть випускників семінарії²³.

З іншого боку, повна підпорядкованість інтересам держави давала офіційній церкві певні переваги: фінансову підтримку, пряме (або після 1905 р., опосередковане) сприяння монополії на місіонерську діяльність, захист від прозелітства з боку інших конфесій тощо. Цікавим є той факт, що РПЦ мала великий досвід місіонерської діяльності, за твердженням дослідників, проводила цю роботу вміло, використовуючи різноманітні засоби, головними серед яких було проведення релігійних відправ мовою народів, яких повертали у православ'я. Церква сприяла виданню священних книг мовою того народу, якому прищеплювали православну віру. Офіційні церковні кола намагалися пристосувати християнство до традицій, звичаїв, ментальності націй, серед якої працювали місіонери.

Щодо України велася зовсім інша політика. Царський уряд та офіційна церква Російської імперії запобігала будь-яким намаганням українців сповідувати релігію рідною мовою, бо саме вона могла стати чинником єднання нації та утвердження українського православ'я. Процес політизації місіонерської діяльності церкви набув такої гостроти, що коли в 1908 р. у Києві проходив з'їзд православних місіонерів, там було порушене питання про те, кому служать місії – Хресту чи політиці. Воно мало широкий резонанс на шпальтах церковної та світської преси і вилилося у бурхливі дискусії²⁴.

Те, що РПЦ користувалася перевагами, які забезпечувалися апаратом політичного примусу, призводило до атрофування здатності до самоорганізації. Церква не набувала адаптивних якостей щодо реальних та прогнозованих політичних змін. „Церковь, лишённая свободы самоуправления, не могла воспитать в себе силы самоорганизации. Она была видимо единою только под внешним авторитетом государства”, – писав один із визначних істориків РПЦ, останній обер-прокурор та єдиний міністр ісповідань Тимчасового уряду А.Карташов²⁵. Церква не мала канонічного глави – Патріарха, соборного устрою, що забезпечував би зв'язок територіальних одиниць (епархій), а також всієї Повноти Церкви (єпископату, кліру, віруючих), і механічно перебирала всі вади державного устрою.

Самодержавна влада, під опікою якої перебувала РПЦ, намагалася активно використати церкву для зміцнення своїх позицій, для боротьби з революційним чи то з національним рухом. Науково-літературний та суспільно-політичний журнал „Украинская жизнь” (місце видання – Москва) на початку XX століття містив

цікаву рубрику з красномовною назвою – „Против украинства”. Один з номерів щомісячника фіксує факт переведу диякона с. Мордві до іншого приходу через звинувачення у співчутті визвольному рухові 1905–1906 рр. та передплаті українських видань. Джерелом інформації для рішення „київської єпархіальної влади” став наклеп благочинного цього ж села²⁶. На жаль, цей випадок не є поодиноким.

Зворотним ефектом церковної підтримки цезаропапізму було утвердження у православній свідомості ідеї особливої відповідальності за здобутки і цілісність імперії. Роменський церковний з’їзд, скликаний за наказом Полтавської духовної консисторії (5 серпня 1914 року за № 41), встановлює грошову допомогу від церкви та духовенства на потреби Вітчизни. Зазначимо, що це було „відоме щомісячне відрахування”²⁷.

В Росії існувала “псевдосимфонія властей” – своеобразный союз светской и духовной власти” в Петровском варианте. Эта „симфонія” предопределяла для церкви „пределы возможного” и делала её „заложницей монархии практически по всем государственным вопросам”²⁸. Припинення собороправності позбавляло Церкву не тільки самостійності в діях, але й можливості висловлювати свої потреби, а відсутність духовного глави (Патріарха) заважала самодостатності церковної влади.

Початок ХХ століття вимагав кардинальних змін в Російській імперії. Повторюючи зацентралізовану систему державного управління, яка придушувала національно-політичні домагання околиць, Церква ігнорувала у своїй політиці національні суперечності, які розривали російську державу. Уряд, проводячи деякі ліберальні зміни в своїй внутрішній політиці, не змінив свого ставлення до України. Про це свідчить заява міністра внутрішніх справ П.Святополка-Мирського: „Фінляндії будуть дані національні концесії, полякам будуть дані національні концесії. Українцям нема потреби чогось давати”²⁹. Доцентрові сили Російської імперії перемогли б відцентрові тенденції окраїн, якби результати реформ були не тільки ліберальними, а й „реально демократичними”³⁰. Такий стан справ породив прагнення національно-свідомого православного духовенства українських єпархій РПЦ відстоювати право перекладу Біблії рідною мовою, проведення нею Служби Божої, а згодом і автономізм у справах релігії.

Церковна публіцистика, писана на злобу дня, вимагала рішучих реформ існуючої системи управління духовних навчальних закладів, більш якісної підготовки вчителів, викладання у школах українською мовою. Основними рисами статей, надрукованих у церковній періодиці на початку ХХ століття, були відкритість та самокритичність, бажання позитивних змін та виправлення існуючих недоліків.

Отже, вступаючи у фазу нового теоретичного і практичного розвитку, паралельно з зростанням національно-політичної свідомості українських діячів пробуджувалася національна свідомість церковнослужбовців, проте симбіозу у діях не відбувалося. Атеїстична свідомість і соціальна орієнтація більшості з них не сприяли визнанню церкви відчутною силою у суспільстві, що виборює соціальні й національно-релігійні права українців. Стало очевидним, що традиції демократичності і соборності церкви занепали і українське парафіяльне духовенство навряд чи зможе самостійно, без допомоги інтелігенції, селянства і, найголовніше, без прагнення єпархіального керівництва відновити їх. Окремі представники православного духовенства прагнули перешкодити використанню церкви як знаряддя у політичній грі, але це знову ж таки, потребувало докорінної перебудови всього церковного організму: реформи системи церковного управління і парафії, реформи церковного судочинства, відновлення соборності на всіх ланках церковно-

го життя та зміни способу матеріального забезпечення духовенства. Таким чином, держава не відпустила церкву з своїх лещат, і багата на ліберальні поступки епоха імператора Миколи II не принесла суттєвих зрушень у взаємовідносини двох стовпів влад – світської та церковної. Спроби реформ РПЦ початку XX століття так і залишились „незавершеним проектом”.

---

¹ *Решт О. П., Лисенко О. С.* Українська національна ідея і християнство. – К.: Богдан, 1997. – С.10.

² *Бондаренко В. Д., Котлярова Т. О.* Релігійно-церковне життя в Україні: особливості відродження та розвитку. Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті: шляхи реалізації: Зб. наук. матеріалів / Держ. ком. України у справах національностей та релігій, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; Редкол.: В. Андрущенко та ін. – К., Світ знань, 2007. – С.13.

³ *Решт О. П.* Війни та революції у християнському світосприйнятті // Християнство в контексті історії і культури України: Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції. – К., 1997. – С.11.

⁴ *Шуба О. В.* Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). – К.: Криниця, 1999. – С.217.

⁵ Передслово „Відродимо українське православ’я” професора А. Колодного // Саган О. Н. Національні прояви православ’я: український аспект. – К.: Світ Знань, 2001. – С.4.

⁶ Цит. за: *Павлов Н. М.* В начале XX века. // Бесплатное приложение к „Русскому делу”. – № 27. – М., 1905 – С.44.

⁷ *Тойнбі А. Дж.* Постыжение истории. Избранное / Е.Д.Жарков (пер. с англ.). – М.: Айрис-Пресс, 2006. – С.258.

⁸ Влада і церква в Україні (перша половина XX ст.): Зб. наук. праць / Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України; Полтавський держ. педагогічний ун-т ім. В. Г. Короленка / В. О. Пашенко (ред.). – Полтава, 2000. – 136 с., Иоанн (Митрополит Санкт-Петербургский и Ладожский) Русская симфония: очерки русской историософии. – СПб.: Царское Дело, 2001. – 494 с. Лисенко О., Решт О., Сятиня М. У пошуках симфонії // <http://www.dt.ua/3000/3690/49991/>; Народное образование и церковное достояние в III Государственной Думе. Речи, доклады, статьи Е.П.Ковалевского. Части II, III и приложения. – СПб., 1912. – С. 84; Цыпин В. А. Церковное право: 2-е изд. – М.: МФТИ, 1996. – 442 с.

⁹ *Цыпин В. А.* Указ. соч. – С. 420.

¹⁰ Богословський вісник. – 1907. – липень-серпень. – С.67.

¹¹ Из духовной печати (К вопросу об участии духовенства в Государственной Думе) // Прибавления к церковным ведомостям. – 1906. – №9. – С.86; *Никольский Н.К.* К вопросу о церковной реформе // Прибавления к церковным ведомостям. – 1906. – №10. – С.514–516

¹² Народное образование и церковное достояние в III Государственной Думе... Указ. соч. – С. 84

¹³ Религиозное положение в России конца XIX – начала XX вв. Воспоминания товарища обер-прокурора Св. Синода князя Н. Д.Жевахова // Русская мысль. – № 4085. – 6 – 12 июля 1995. – С.1.

¹⁴ *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. Новий Йорк – Бавнд Брук – Київ. – 1998. – Т.3. – С.247.

¹⁵ *Сидоров А. А.* Из записок московского цензора (1909 – 1917) // Голос минувшего. – 1918. – № 1 – 3. – С.93.

-
- 16 *Лиман І.* Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861). – Запоріжжя: РА „Тандем-У”, – 2004. – С.3.
- 17 Из периодической печати // Прибавления к церковным ведомостям. – 1906. – № 16. – С.924.
- 18 *Річинський А.* Проблеми української релігійної свідомості / Упорядники А.Колодний, В.Саган / Видання третє. – Тернопіль, 2002. – С.176.
- 19 Церковные ведомости. – 1906. – Ч. 24. – С.1822.
- 20 *Павлов Н. М.* В начале XX века. Указ. соч. – С.44.
- 21 Народное образование и церковное достояние в III Государственной Думе. Указ. соч. – С.85.
- 22 ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп. 1005. – Спр.107.
- 23 *Надтока Г. М.* Православна церква і процеси українського національного відродження 1900–1917 років. – К.: Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 1996. – С.35.
- 24 Русское православие: вехи истории / Науч. ред. Клебанов. – М., 1989. – С.448–449.
- 25 *Карташов А. В.* Церковь. История. Россия. Статьи и выступления. – М., 1996. – С.180.
- 26 Украинская жизнь. – 1912. – №5. – С.83.
- 27 ЦДІАК України. – Ф.320. – Оп. 1. – Спр. 1323. – С.56–57.
- 28 *Фирсов С. Л.* Православная Церковь и Российское государство в 1907 – 1917 гг.: социальные и политические проблемы. Автореф... доктора исторических наук. – СПб., 1997. – С.5.
- 29 Цит. за: Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – К.: ІЗМН, 1997. – С.24–25.
- 30 *Каутский К.* О национальном вопросе в России (Перевод с немецкого корректурного листка). – СПб., 1906. – С.9.